

УДК 94(477)«1801/1850»:94(475)

**МЕНТАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
ШЛЯХТИ У ПОЛЕМІЧНОМУ ЩОДЕННИКУ
АПОЛЛО КОЖЕНЬОВСЬКОГО
«ПОЛЬЩА І МОСКВА<...>»**

**MENTAL GUIDELINES OF THE RIGHT-BANK
UKRAINE NOBILITY IN POLYMIC DIARY
OF APOLLO KORZENIOWSKI «POLAND
AND MOSCOW ...»**

Фицик І. Д.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії та суспільних дисциплін, Уманський
державний педагогічний університет ім. Павла
Тичини (Умань, Україна), e-mail: fytskykid@meta.ua

Fytsky I. D.,

candidate of philosophy, associate professor
of Department of Philosophy and Social Sciences
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman), fytskykid@meta.ua

У пропонованій статті здійснено аналіз мемуарного тексту польсько-українського політичного діяча, письменника-драматурга, активного борця за національно-політичне визволення Польщі в першій половині XIX ст. Аполло Коженьовського «Польща і Москва. Щоденник, розпочатий 186...». Найбільшу увагу приділено дослідженню автором ментальних зрушень у характері польської шляхти українського Правобережжя. Уведено поняття «українська школа» в польській романтичній літературі, представником котрої був мемуарист, ідеологія сарматизму, міф про політичну свідомість українського селянства та ін. у контексті польсько-російських взаємин кін. XVIII – пер. пол. XIX ст., а саме: трьох поділів Речі Посполитої, які й стали відправною точкою для національно-визвольних змагань польського народу.

Ключові слова: шляхта, Аполло Коженьовський, Річ Посполита, Правобережна Україна, мемуари, щоденник, ментальність.

The analysis of the memoir text of the Polish-Ukrainian political figure, writer-dramatist, active fighter for the national-political liberation of Poland in the first half of the 19th century Apollo Korzenowski «Poland and Moscow. The diary started 186...» had been made. Great attention had been paid to the author's study of mental shifts in the character of the Polish nobility of the Right-bank Ukraine. The concept «Ukrainian school» was introduced into Polish romantic literature. The ideology of sarmatism, the myth of political consciousness of the Ukrainian peasantry, etc. in the context of Polish-Russian relations in the 18th-beg. of the 19th century had been presented. The author's attention was paid to three divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which became the starting point for the national liberation struggles of the Polish people.

Keywords: nobility, Apollo Korzenowski, Polish-Lithuanian Commonwealth, Right-bank Ukraine, memoirs, diary, mentality.

Соціоментальні виміри характеру польської й польсько-української шляхти кінця XVIII – початку XIX ст. формувалися під впливом ностальгії за славною минувиною шляхетської Речі Посполитої та ідеології сарматизму. Р. Радишевський розуміє останню «як морально-міфологічну категорію» [24, с. 106], що «стала основою для формування лицарських чеснот» [24, с. 106] шляхтичів польсько-українського пограниччя. Насамперед мова йде про такі чесноти, як патріотизм і волелюбність. Причина цього бачиться в тому, що шляхетські маєтки українського Правобережжя перебували під постійною загрозою нападів зі сторони татар, турків, повсталого українського селянства, козацтва, і тільки соціальна консолідація шляхти, її інтегрованість і національно-патріотична свідомість могли

забезпечити польське домінування на анексованих українсько-руських територіях.

Десятки тисяч гектарів українського чорнозему разом із місцевим селянством потрапили у володіння Речі Посполитої. За Литовськими статутами й «Уставами на волоки» у приватній власності поляків опинилися й селяни. Таким чином, на побутово-історичному ґрунті польська земельна шляхта міцно зрослася з українським уярмленим народом, до якого ставлення було, як до тяглової худоби.

Однак у першій половині XIX ст. у польській романтичній культурі й літературі з'являється таке явище, як «українська школа» з її замилюванням українським фольклором, звичаями, традиціями, історичним минулим. Однак представники цієї школи – в основному студенти-поляки Кременецького ліцею, Уманської василіанської школи, Київського університету св. Володимира, Житомирської гімназії (Е. М. Галлі, К. А. Гейнч, О. Гроза, Г. Жевуський, К. Качковський, Ю. І. Крашевський, А. Марцінковський, Г. Олізар, Т. Падуря, Я. Прусіновський, Л. Совінський, З. Фіш, М. Чайковський та ін.) – «милювалися» українським селянством, убачаючи в ньому союзників для боротьби проти Російської імперії та інших (Австрійської імперії й Пруссії) окупантів Речі Посполитої, плекаючи шляхетські ідеали звільнення своєї Батьківщини.

До представників «української школи» в польській літературі належав й Аполло Наленч Коженьовський (1820–1869) – письменник, драматург, мемуарист, політичний діяч, учасник польського національно-визвольного руху середини XIX ст. Він родом із села Гоноратка Липовецького повіту Київської губернії. Палкі патріотичні почуття виникли в нього під час навчання в житомирській гімназії, Петербурзькому університеті, що дозволило йому отримати не тільки блискучу освіту, знатися з талановитими й національно-свідомими молодими польськими патріотами, але й сформувати чітку громадянську позицію.

Як письменник-драматург, якому небайдужа доля Вітчизни, він вдався до критики провідної верстви польського суспільства – правобережної шляхти за громадянську пасивність, аморальність і безпринципність у своїх творах «Комедія» й «Відірвані строфи» (1856). Таким чином, ментальність польської шляхти в історичній ретроспективі стала об'єктом дослідження й висвітлення А. Н. Коженьовського як автора художніх текстів, однак особливий інтерес і цінність вони набувають у контексті його мемуарної спадщини. Мова йде про його щоденник, що має назву «Польща і Москва. Щоденник, розпочатий 186<...>», анонімно надрукований у польськомовній лейпцизькій газеті «Вітчизна» в 1864 р. Над цим еґодокументом автор працював протягом свого ув'язнення у варшавській цитаделі й під час подальшого заслання (1862–1868) [13, с. 132].

Причина поневірянь польського патріота криється в суспільно-політичній ситуації, яка мала

місце в середині XIX ст. на теренах, що колись мали назву Річ Посполита – розчленована за три заходи (1772, 1793, 1795 рр.) трьома імперіями – Російською, Австрійською й Пруссією. Зникнення з карти Європи могутньої у свій час середньовічної держави мало своїм наслідком серйозні геополітичні, соціальні, національні, релігійні й психологічні зрушення у свідомості панівного прошарку Польщі – шляхтичів.

Процеси декласації, демагнатизації, денаціоналізації–русифікації шляхти українського Правобережжя, анексованого російським царом за другим поділом Речі Посполитої, ставали об'єктом висвітлення польських, російських, литовських й українських сучасників й учасників тих подій у мемуарній літературі (В. Кребс, А. Хжонцевський, Ф. Ковальський, Ю. Крашевський, А. Яловицький, М. Дубецький, Г. Олізар, Т. Бобровський, З. Котюжинський, Е. Тарше, А. Іванський, А. Тарчевська, Ф. Поплавська, В. Ласоцький, М. Чайковський, Б. Познанський, П. Клебановський, Р. Семенцова, О. Суворов, А. Болотов, Г. Державін, І. Дмитрієв, Л. Енгельгардт, С. Глінка, Є. Львова, М. Дмитрієв, С. Скалон, В. Севергін, А. Бошняк, О. Шишкіна, В. Сиракомля, Х. Скірмунт та ін.) та вітчизняних і зарубіжних фахових істориків (Д. Бовуа, Т. Епштейн, Т. Станьчик, Я. Тазбір, Д. Сосновська, М. Куркевич, С. Васильченко, Ю. Войтенко, М. Войчеховський, Л. Горизонтов, Я. Дашкевич, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Капелер, П.–Р. Магочій, Н. Полонська–Василенко, Н. Яковенко, С. Дуб, Т. Кузнець, А. Вронський, І. Ярмошик, О. Скус, С. Васильєв, В. Шандра та ін.).

Що стосується ментальності польської шляхти, то простежити метаморфози у свідомості, самоусвідомленні, саморепрезентації заможного й впливового прошарку польського суспільства – шляхтичів і магнатів і сприйняття його російськими, литовськими, білоруськими авторами–сучасниками можна, опираючись на їх мемуари. Мова йде про еґодокументи В. Головіної [1], Ф. Головіної [2], В. Грицкевича, А. Мальдзіса [4], О. Половцева [5], О. Долбілова, О. Міллера [6], М. Чайковського [8; 30], Н. Хмельовського [10], П. Клебановського [12], Є. Комаровського [15], Б. Познанського [21–22], У. Сиракомлі [27], О. Шишкіної [31], А. Шпильовського [32] та ін.

Різностороннє вивчення мемуарної літератури здійснено фаховими філологами й істориками (Л. Горболіс [3], І. Жегуц [7], М. Зелінський [9], В. Іващенко [11], Н. Коробка [16], І. Кривошея [17–18], Н. Любовець [19], С. Мінц [20], Т. Поліщук [23], А. Тартаковський [28], М. Федунь [29] та ін.), котрі аналізують як змістову частину, так і стилістичні особливості текстів, прямо чи опосередковано зосереджуючи увагу й на проявах ментальних орієнтирів польських шляхтичів. Разом із тим в українській історичній науці не існує ґрунтового дослідження мемуарів А. Коженювського щодо представлення ним у щоденнику «Польща і Москва. Щоденник, розпочатий 186<...>» ментальних рис шляхти, на чому ми зосереджуємо увагу в пропонованій статті.

Аполло Коженювський належить до когорти мемуаристів, щоденник котрого, окрім іншого, зважаючи на широту охоплення суспільно–політичних і соціальних тем, прислужився дослідникам польської ментальності. «Польща і Москва. Щоденник, розпочатий 186<...>» – був першою частиною незакінченого твору, у котрому ретроспективно відтворено російсько–польські взаємини майже за століття – 1772–1860 рр., а тому причини, перебіг і наслідки поділів Речі Посполитої для самих поляків, для Європи й Росії, пророчі передбачення–перестороги щодо російської загрози усьому цивілізованому світові опираються на аналіз низки історичних подій і прозорливої візії майбутнього.

Жанр щоденника дозволив автору апелювати до реальних подій, узагальнювати багатий фактографічний матеріал, претендуючи на об'єктивність і правдивість у змалюванні ситуації, критичне осмислення європейського поступу й загрози цьому поступу в образі Росії, а публіцистичний стиль пропонованого мемуарного тексту виводить/уводить читача за межі сучасності: історичні асоціації, політичні алюзії, емоційно–оціночна лексика, метонімії, персоніфікації, суспільно–політичні пророцтва замикають історичну ретроспекцію й перспекцію на особі в'язня–патріота, що приймає муки за вірність своїй Вітчизні.

Кожну епоху А. Н. Коженювський осмислює у контексті розвитку європейської історії (Французька буржуазна революція, наполеонівські війни, російсько–турецька війна (1853–1856 рр.), Віденський конгрес, «весна народів» і т.д.), стратегії королів, царів, імператорів (Петро І, Олександр І, Микола І, Олександр ІІ, Наполеон Великий, Наполеон ІІІ), національно–визвольних повстань поневолених народів, зокрема поляків (1825, 1830–1831, 1855 рр. та ін.). Саме тому Р. Радишевський дає таке жанрове визначення щоденнику, як історична подорож [24, с. 114], хоча ми, не заперечуючи думок колеги, пропонуємо власне– мемуарний політичний памфлет, адже сатира, сарказм, навіть гротеск у розумінні–баченні руйнівної ролі й значення Росії в європейській історії позбавляє текст від виваженої споглядальності й апатичної відстороненості – особиста зневага, національна образа, болючі переживання, накладені на історичну матрицю не залишають байдужими читачів. Цей текст характеризується «відвертою й досить тенденційною політичною інтенцією та визначеним культурно–історичним простором, ідеолого–конфронтаційний сюжет якого підпорядкований логіці драматичного твору й одній ідеї», котра базується «на філософії позитивізму й натуралізму» [24, с. 116].

Українське питання й польський національно–визвольний рух у розумінні А. Коженювського безсумнівно були між собою тісно пов'язані. Однак значна частина шляхтичів цього не розуміла, що прикро вражало драматурга–мемуариста. Звучали напівіронічні зневажливі зауваження земельної шляхти, що саме А. Коженювський створив міф

про політичний характер українського селянського повстання [24, с. 106], однак відсутність єдності й взаємної підтримки, масовості й консолідації українського – саме селянського й польського шляхетського національно-визвольного руху у великій мірі й призвело до поразок усіх польських повстань протягом ХІХ ст.

Разом із тим А. Коженівський не покидає надія на пробудження «правильної свідомості» саме в шляхти української Наддніпрянщини: так, у своїй художній драматичній творчості, наприклад, у комедії «Для милого гроша», автор висвітлює конфлікт між патріархальною правобережною шляхтою й «новими» шляхтичами-фабрикантами – розбещеними, аморальними, продажними. У щоденнику політичну короткозорість і підлабузництво автор також діагностує в співвітчизників, «окремих поляків, які, зберігши майно і титули, назвали Олександра І «добродійцем, відродженцем, воскресителем» Польщі <<...>>. Вся ця «добродійність, відродження, воскресіння» <<...>> загрожує безперервним знищенням польської столиці й одне за одним душить покоління польських патріотів» [13, с. 132–133]. Були й інші: «певна частина поляків – ошуканих, або таких, що прагнули бути ошуканими, – пішла слідом за князем Адамом Чарторийським, і коли він відхрещувався від царської служби і розхитував царський кредит ipso facto, ця частина поляків підтримувала цей кредит і допомагала вводити Європу в оману» [13, с. 160]. І це при тому, що Москва, котрій вони продалися, для автора – «чума сьогодення, Москва і її цивілізація – це заздрість і перешкодження людському розвитку, її рука вже не раз була загрозовою, та може стати вбивчою і руйнівною» [13, с. 134]. Більше того, «на думку Москви, жоден поляк не мав би існувати» [13, с. 160].

В історичній ретроспективі А. Коженівський висловлює досить патетичну гіперболізовану претензію-звинувачення щодо відносин між поляками й москалями: «Ми, поляки, терпіли від москалів убивства, знищення, грабунки, насилля, страти. Ми гинули від їхніх шабель, багнетів і гармат. Наші беззахисні груди були мішенню для їхніх карабінів. Ми на собі відчули їхні кийки, нагайки та шибениці. Ми освоїлися у підвалах їхніх в'язниць, у гнилих підземеллях Сибіру. Найстрашнішу ганьбу – їхній мундир – ми бачили на наших плечах» [13, с. 135]. Складається враження, що за весь час існування Польської держави в неї не було ніяких ворогів, окрім Росії, ні з ким не велися війни, а в її поділі участь брала лише Москва. Із точки зору наукової об'єктивності й історичної справедливості це не відповідає дійсності, однак мова йде про риторичний прийом: гіперболізація небезпеки й абсолютизація Москви як зла дозволяє автору у своєму мемуарному памфлеті перейти до панегіричних акордів на честь тих патріотів, які не скорилися перед такою «чумою», «не лякалися й не тремтіли від її кар», а «останні дев'яносто років нашого існування засвідчують нашу громадянську відвагу» [13, с. 135].

Р. Радишевський пише про те, що А. Коженівський своїм політичним щоденником береться за поліжанрову, полідисциплінарну працю, відходячи від сенсуально-месіанського сприйняття польськості в річищі барокового сарматизму [24, с. 117], ми ж схильні вважати, що в «Польща і Москва<...>» месіанська роль Польщі не тільки актуалізується в текстовому плані, але й набуває сакрального значення: «То ж те, що ми (поляки. – Авт.) вимріяли, вигадали, описали у славу Божу і заради людського щастя, усю цю нашу творчість Бог замінює у правду для інших народів. Таким чином, увесь наш гріх фантазерства полягає в тому, що ми говоримо про те, чого самі не досягли, не реалізували, а лише освятили кров'ю й життям» [13, с. 136]. А також: «Самопожертва поляків, надлюдська, дана від Бога, щоб бути зрозумілою в європейському політичному світі, має дати відповідь не лише про свій останній вчинок, а й про підготовку до нього» [13, с. 147]. А реалізувати цю виняткову рятівну для Європи і всієї цивілізації роль, як вважає мемуарист, зможе лише вільна держава, за порятунок котрої візьметься шляхта в спілці з іншими уярмленими Росією народами, зокрема українцями-русичами, а також прогресивною, демократичною, республіканською Європою. Мемуарист перекоаний, що «Польща – родина, Польща – нація, Польща – протилежність Государства. Вікова історія Польщі визначила її покликання: стати охоронцем і оборонцем Європи від всіх варварських намірів (Москви. – Авт.)» [13, с. 151].

Не випадково поділи Речі Посполитої А. Коженівський називає «вітчизняним катаклізмом» [13, с. 132], відповідальність за який покладає, у тому числі, і на європейські уряди й народи, які дивляться на Москву і зберігають спокій. <<...>> Здригаються від огиди, але не помічають небезпеки, що назриває» [13, с. 137], «дев'яносто років тому європейська влада і народи байдуже дивилися, як Москва оволоділа Польщею [13, с. 143]: «москалі зі скарбниці людства вкрали клейнод – Польщу» [13, с. 145].

Особливе поблажливо-запопадливе ставлення в автора-мемуариста в цьому відношенні щодо Великої Британії, яка «хотіла більшого для Польщі (мається на увазі обговорення «польського питання» на Віденському конгресі. – Авт.)», однак при цьому треба віддати належне геополітичній прозорливості А. Коженівського, котрий розумів й озвучив мотиви самого Лондона, котрий хотів «поставити її (Польщу. – Авт.), немов грати чи вочу яму, між Європою і Московією» [13, с. 158]. Страння Великобританії були зведені нанівець «егоїзмом володарів здобичі» [13, с. 158] – Австрії й Пруссії, однак Лондон, використовуючи страх останніх перед Московією домігся проголошення Конституції, утворення Конгресового королівства (Королівства Польського) та адміністративного об'єднання з ним частини земель, раніше від'єднаних від Польщі на користь Росії. Саме це, на думку А. Коженівського, і допомогло зберегти національні засади Польської держави [13, с. 158].

І знову польське месіанство: «Польща, що навіть у могилі залишається вірною своєму покликанню захищати Європу від варварів, у 1831 році повстає проти Миколи» [13, с. 163]. Листопадове антиросійське повстання 1831 року, у тлумаченні мемуариста, забезпечило спокійний сон Європі, а Польща «лягла за це у могилу» [13, с. 163]. Однак нас цікавить розуміння автором причин поразки цього повстання, коріння котрого він шукає якраз у ментальності шляхти – людей своєї епохи, на свідомість котрих впливав комплекс чинників – від обнадійливої наполеонівської пропаганди й зради європейських урядів до спроби облаштуватися, прийняти й виправдати свою національну–політичну мімікрію в координатах прислужництва Москві.

А. Коженівський згадує про дві пухлини, із якими народилося Листопадове повстання 1831 року: перша – це люди революції, очільники повстання, котрі були ошукані «комедіантством Олександра І» [13, с. 163], поблажливо поглядали на його брата Миколу І й вірили в можливість домовитися з Москвою, що «розхитувало єдність польського духу» [13, с. 163]. Більше того, якраз «сліпа віра в царів дуже швидко й логічно призвела до зради» [13, с. 163].

Що стосується другої вади, то А. Коженівський бачить її в душі шляхетності: у вірі в московський люд, у християнському прагненні принести йому визволення, що проявилось навіть у надписах на штандартах варшавського повстання: «За нашу і вашу свободу!» [13, с. 163]. Не менш важливою була й третя причина поразки, назвала мемуаристом: «у тих, хто ним керував, легальність держави була вищою за почуття скривдженої національності»; «у тих, хто воював, любов до нації поступила місцем почуттям людяності й тому була знищена дико» [13, с. 163]. Ці історичні алюзії – це недвозначний закид на адресу тих, хто під гнітом російського царату не наважився чи не захотів приєднатися до польського виступу. Серед таких названо москалів, які насправді не є людьми, а ті, хто їх має за людей, «допустилися святотатства проти Бога і людяності» [13, с. 164].

У контексті цитованого уривку й вдумливого прочитання тексту «Польщі й Москві<...>» виникає нав'язлива думка, що під «москалями» автор розуміє не тільки, власне кажучи, мешканців Москви, солдатів–рекрутів чи, сучасною лексикою, росіян – ті по факту не могли підтримати польське повстання – не підтримали його саме українці, на що сподівалися очільники бунту 1831 року. Напрошується гіркий висновок: за відновлення Польської держави під стяги повстанців мали стати українці (яким – нагадаємо, без перебільшення – вельми не солодко жилося в магнатсько–шляхетській Речі Посполитій, і національна, соціальна й релігійна образа була живою й кровоточила не менше, аніж польська на москалів) – отоді вони люди, якщо ж не підтримали – нелюди, скажений натовп [13, с. 165]. А. Коженівський багато пише про стогони польського народу [13, с. 163], однак і словом не обмовився про стогони

українського народу, бажаючи не помічати, не дошукуватися, не виявляти об'єктивних причин того, чому гасло «За нашу й вашу свободу!» не охопило пожежею повстання й українське селянство, а лише гіркими ляпасами таврує «нікчемність» [13, с. 165] тих, за чю свободу повстали поляки. І це прикро.

Натомість А. Коженівський правдиво оцінює наслідки–розправу, до якої вдався царат, аби покарати польську шляхту й магнатів за участь, підтримку й співчуття повстанцям. Перелічені ним заходи офіційної влади мали на меті якраз підірвати ментальні підвалини польськості шляхти, знищити навіть натяки на національну ідентичність. Для цього потрібно було вдарити по національній еліті, культурі, освіті й релігії – стовпам існування будь–якого народу. І це було зроблено Миколою І: «Костьоли, перероблені на синоагоги царизму, школа, задурена государственою мовою і науковою системою, родина, замучена шпигунством, право, подане у світлі московського безправ'я, що має назву Свод, кілька десятків тисяч родин, загнаних у московське дикунство, мільйони людей у Сибіру, зневолених батогом, підвали для зречення від унії і прийняття казюноної віри, усіякі засоби псування звичаїв і духу – все це застосовується скрізь, на кожному клаптику польських земель <<...>>» [13, с. 165].

Мова йде про низку заходів, що були здійсненні у внутрішній політиці Російської імперії щодо Королівства Польського, а саме: серйозний удар протягом окресленого часу був нанесений по польськомовній середній і вищій освіті, переведеній на російську мову викладання, а також католицькій і греко–католицькій церкві, яка підтримувала й мобілізувала інтелектуальну й національну еліту: її майно віддавали/повертали у власність православної церкви.

Усе це суттєво вплинуло на ментальність поляків, однак процеси денаціоналізації–русифікації навіть і після трагічних для Речі Посполитої подій другої половини XVIII – початку XIX ст., на наше переконання, не набули загрозливих для національної ідентичності поляків масштабів. Тому можна говорити про збереження соціальної й ментальної самотності шляхтичів, що дозволило їм згодом виношувати плани стосовно відновлення втраченої державності.

Наші висновки суголосні розумінню стану речей А. Коженівським: «До 1852 р. Микола перетравлював Польщу, і на цьому жирувало його Государство. Двадцять років ніхто не смів його зупинити, ніхто не смів йому опиратися. <<...>> Польща, в його розумінні, вже була пожерта. <<...>> Цар зрадів, гадаючи, що повністю позбавив народ людської подоби й об'єднав його з Москвою» [13, с. 165], – однак, як показали подальші події, це була помилка й переоцінка власних сил спочатку Миколою І, а потім Олександром ІІ, та недооцінка національно–патріотичних сил Польщі. Маємо на увазі не тільки широко відоме Січневе повстання 60–х рр. XIX ст., але й, на чому наголошує А. Коженівський, мало відомий план Ришарда Б.,

запропонований Західному світові в особі міністра закордонних справ Франції під час так званої «східної війни», котру вела Росія й було зрозуміло – програна. Суть його була в тому, що польські провінції, що лежать найближче до театру воєнних дій і між московськими арміями і Государством (Подільська, Волинська і Київська. – Авт.), хотіли і могли повстати. Шляхта (що у світлі нашого дослідження є вельми важливим й аргументує нашу думку стосовно збереження ментальності шляхтичів) була готова духом і матеріально підготована» [13, с. 173].

І хоча на той момент Європа відмовилася від такого плану дій із метою ослаблення Російської імперії, однак сам факт таких перегорів, поява в Парижі посланця, уповноваженого вести переговори від імені «польської партії» східних кресів про повстання, свідчить про незнищенність польської національної ідеї й збереження ментальних імперативів шляхти Правобережної України, що приймала удар на себе: «Активну боротьбу шляхта брала на себе, а стихій в людях не бракувало – таких стихій, як почуття любові до країни, розпач під миколаївською рукою, і люди були готові до найстрашнішої боротьби» [13, с. 173].

А. Коженівський вкотре у своєму щоденнику постав в образі очевидця, історика й пророка. На Польщу боротьба за своє соціальне й національне визволення лише чекала, і польська шляхта, яку ми називаємо так за А. Коженівським, хоча процеси її декласації майже завершилися, при цьому відіграла свою важливу роль, бо незалежно від станово-соціальної приналежності – до класу селянства чи дворянства – шляхетство у ній жерло завжди.

У це вірив й А. Коженівський. Польський патріот і жертва царського режиму. Тому не випадково його смерть 23 травня 1869 року, менше ніж за рік після повернення з заслання, збурила широкі маси й стала приводом для демонстрації польськими патріотичними силами своєї єдності й вірності національним ідеалам.

Список використаних джерел

1. Головіна, В.Н., 2005. 'Мемуари', М., 402 с.
2. Головкин, Ф.Г., 1896. 'Из записок графа Ф. Г. Головкина [Отрывки]. Сообщ. Н. Шильдер', «Русская старина», Т.88, №11, с.367–379.
3. Горболіс, Л., 2009. 'Про щоденники, причетні до творення історії [Галич О. А. У вимірах non fiction: Щоденники українських письменників ХХ ст.]', *Слово і час*, №5, с.115–119.
4. Грыцкевіч, В.П., Мальдзіс, А., 1980. 'Шляхі влі паз Беларусь'. Мінск, 272 с.
5. 'Дневник государственного секретаря А. А. Половцева, В 2 томах', 1966, Ред., биограф. очерк и комментарии проф. П. А. Зайончковского, М., 348 с.
6. Долбилов, А., Миллер, А., 2006. 'Западные окраины Российской империи', М.: *Новое литературное обозрение*, 608 с.
7. Жегуц, І., 2003. 'Візія України в нашій еміграційній мемуаристиці', Львів: *Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*, 148 с.
8. 'Записки Михала Чайковского (Садык-паша)' 1891–1892, *Киевская старина*.
9. Зелінський, М., 2017. 'Польські повстання ХІХ століття в оцінці Романа Дмовського', *Польське національне повстання*

1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, К.: КНТ, с.88–97.

10. Ильяшевич, В. 1892. 'Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умань', *Киевская старина*, Т.XXXVIII, с.161–167.

11. Іващенко, В.Ю., 2004. 'Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук', *Дніпропетровський нац. ун-т, Дніпропетровськ*, 17 с.

12. Клебановский, П., 1898. 'К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году', *Киевская старина*, №6, с.424–467.

13. Коженівський, А., 2015. 'Польща і Москва', Київ, 320 с.

14. Колесник, В., 2014. 'Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання', *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Умань: ФОП Жовтий О. О.*, 184 с.

15. Комаровский, Е.Ф., 1990. 'Записки графа Е. Ф. Комаровского', М., 176 с.

16. Коробка, Н.В., 2001. 'Щоденник як жанр мемуарної літератури', *Документалістика на зламі тисячоліть: проблеми теорії та історії, Матеріали міжнародної наукової конференції*, Луганськ: *Знання*, с.156–159.

17. Кривошея, П., 2009. 'Польські аристократи Потоцькі (герб «Пилява») в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти', *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич, К.*, Вип.25, с.7–19.

18. Кривошея, І. 'Рецепція культурного життя Умані в мемуарній літературі: доба польських аристократів Потоцьких (1726–1832 рр.)'. [online] Доступно: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/2376/1/Kryvosheya_1.pdf

19. Любовець, Н.І., 1996. 'Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми', *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica: зб. наук. праць / відп. ред.: В. С. Чижко, В. І. Попик; НАН України, Ін-т біографічних досліджень, Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського*, Вип.7, 2010, с.66–104.

20. Минц, СС., 1998. 'Мемуары и российское дворянство: Источниковедческий аспект историко-психологического исследования', СПб.: *Нестор*, 260 с.

21. Познанский, Б., 1885. 'Воспоминания о Польском восстании в Украине в 1863 году', *Киевская старина*, №11, с.436–465.

22. Познанский, Борис, 1885. 'Воспоминания о Польском восстании в Украине в 1863 году', *Киевская старина*, №12, с.571–611.

23. Полішук, Т.В., 2009. 'Публікація мемуарів на сторінках часопису «Киевская старина»: проблематика, систематизація, аналіз [Текст]', *Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Наук. вісник: зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН, К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова*, Вип.19, с.72–80.

24. Радішевський, Р., 2015. 'Профетичні візії у щоденнику Аполло Коженівського / Аполло Коженівський. Польща і Москва /', Київ, с.106–132.

25. 'Русские мемуары. Избранные страницы, XVIII век', 1988, *Сост., вступ. ст. и прим. И. И. Подольской; Биограф. очерки В. В. Кунина и И. И. Подольской*, М., 560 с.

26. 'Русские мемуары: Избранные страницы. 1800–1825 гг.', 1989, *сост. И. И. Подольский*, Москва, 624 с.

27. Сыракомля, У., 2008. 'Вандруки на маїх былых валоїцах: успаміны, даслед. Гісторы', Мінск, 205 с.

28. Тартаковский, А.Г., 1980. '1812 год и русская мемуаристика: опыт источниковедческого изучения', М.: *Наука*, 312 с.

29. Федунь, М.Р., 2001. 'Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література», *Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ*, 19 с.

30. Чайковский, М., 1895, 1898, 1900, 1904. 'Записки', *Русская старина*.

31. Шишкина, О.П., 1848. 'Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 г.', СПб., Т.1, 288 с.

32. Шпилевский, ПМ., 2004. 'Путешествие по Полесью и Белорусскому краю', Минск, 251 с.

References

1. Golovina, VN., 2005. 'Memuary (Memoirs)', M., 402 s.
2. Golovkin, FG., 1896. 'Iz zapisok grafa F. G. Golovkina [Otryvki]. Soobshh. N. Shil'der (From the notes of Count F. G. Golovkin [Excerpts]. Messaging N. Schilder)', «Russkaja starina», T.88, №11, s.367–379.
3. Gorbolis, L., 2009. 'Pro shhodennyky, prychetni do tvorennja istorii' [Galych O. A. U vymirah non fiction: Shhodennyky ukrai'ns'kyh pys'mennykiv XX st.] (About scribes, credits to the creation of history [Galich O. A. In the vmyra non fiction: Scientists of Ukrainian writers of the twentieth century]', *Slovo i chas*, №5, s.115–119.
4. Gryckevich, VP., Mal'dzis, A., 1980. 'Shljahi vjali praz Belarus' (Paths lead through Belarus)', Minsk, 272 s.
5. 'Dnevnik gosudarstvennogo sekretarja A. A. Polovceva, V 2 tomah (Diary of State Secretary A. A. Polovtsev, In 2 volumes)', 1966, Red., biograf. ocherk i kommentarii prof. P. A. Zajonchkovskogo, M., 348 s.
6. Dolbilov, A., Miller, A., 2006. 'Zapadnye okrainy Rossijskoj imperii (Western outskirts of the Russian Empire)', M.: *Novoe literaturnoe obozrenie*, 608 s.
7. Zheguc, I., 2003. 'Vizija Ukrai'ny v nashij emigracijnij memuarystycki (Vision of Ukraine in our emigration memoir)', L'viv: *In-t ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny*, 148 s.
8. 'Zapiski Mihala Chajkovskogo (Sadyk-pashi) (Notes by Michal Tchaikovsky (Sadik – Pasha))' 1891–1892, *Kievskaja starina*.
9. Zelins'kyj, M., 2017. 'Pol's'ki povstannja XIX stolittja v ocinci Romana Dmova's'kogo (Polish uprising of the nineteenth century in the estimation of Roman Dmyovsky)', *Pol's'ke nacional'ne povstannja 1830–1831 rr. na Pravoberezhnij Ukrai'ni: vid mifiv do faktiv: kol. monografija / za red. I. Kryvoshei'*, N. Moravcja, K.: KNT, s.88–97.
10. Illjashevich, V. 1892. 'Iz vospominanij svjashhennika o. Nikifora Hmelevskogo ob uprazdnenom bazilianskom uchilishhe v g. Uman' (From the memories of the priest about Nikifor Khmelevsky on the abolished Basilian School in Uman)', *Kievskaja starina*, T.XXXVIII, s.161–167.
11. Ivashhenko, VJu., 2004. 'Memuary profesoriv ta studentiv z istorii' Harkiv's'kogo universytetu XIX – pochatku XX stolittja: Avto-ref. dys. ... kand. ist. Nauk (Memoirs of Professors and Students on the History of Kharkiv University of the XIXth – Early XX Centuries: Author's abstract. dis ... Candidate is sciences)', *Dnipropetrovs'kyj nac. un-t, Dnipropetrovs'k*, 17 s.
12. Klebanovskij, P., 1898. 'K istorii pol's'kogo vosstannja v Jugo-Zapadnom krae v 1831 godu (On the history of the Polish uprising in the South-Western Territory in 1831)', *Kievskaja starina*, №6, s.424–467.
13. Kozhen'ovs'kyj, A., 2015. 'Pol's'ha i Moskva (Poland and Moscow)', Kyi'v, 320 s.
14. Kolesnyk, V., 2014. 'Memuary Tadeusha Bobrovs'kogo jak dzherelo z istorii' Sichnevoogo povstannja (Memoirs of Tadeusz Bobrowski as a source of the history of the January uprising)', *Pol's'ke nacional'ne povstannja 1863–1864 rr. na Pravoberezhnij Ukrai'ni: vid mifiv do faktiv: kol. monografija / za red. I. Kryvoshei'*, N. Moravcja, Uman': FOP Zhovtyj O. O., 184 s.
15. Komarovskij, EF., 1990. 'Zapiski grafa E. F. Komarovskogo (Notes of Count E. F. Komarovsky)', M., 176 s.
16. Korobka, NV., 2001. 'Shhodennyk jak zhanr memuarnoi' literatury (Diary as a genre of memoir literature)', *Dokumentalistyka na zlamy tysjacholit': problemy teorii' ta istorii'*, *Materialy mizhnarodnoi' naukovoji konferencii'*, Lugans'k: Znannja, s.156–159.
17. Kryvosheja, Il., 2009. 'Pol's'ki arystokraty Potoc'ki (gerb «Pyljava») v dzerkali shhodennykiv ta memuariv rosij's'koi' elity (Polish Potter Aristocrats (the coat of arms of Pylyava) in the mirror of diaries and memoirs of the Russian elite)', *Gileja (naukovyj visnyk): Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Yashkevych*, K., Vyp.25, s.7–19.
18. Kryvosheja, I. 'Recepcija kul'turnogo zhyttja Umani v memuarnij literaturi: doba pol's'kyh arystokrativ Potoc'kyh (1726–1832 rr.) (Reception of Uman's cultural life in memoir literature: the time of the Polish aristocracy Potocki (1726–1832)'. [online] Dostupno: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/2376/1/Kryvosheja_1.pdf
19. Ljubovec', NI., 1996. 'Vyvchennja memuariv jak istorichnogo ta biografichnogo dzherela: do istoriografii' problemy (Study of memoirs as a historical and biographical source: to the historiography of the problem)', *Ukrai'ns'ka biografistyka = Biographistica Ukrainica: zb. nauk. prac' / vidp. red.: V. S. Chyshko, V. I. Popyk; NAN Ukrai'ny, In-t biografichnyh doslidzen'*, Kyi'v: *Nac. b-ka Ukrai'ny im. V. I. Vernads'kogo*, Vyp.7, 2010, s.66–104.
20. Minc, SS., 1998. 'Memuary i rossijskoe dvorjanstvo: Istochnikovedcheskij aspekt istoriko-psihologicheskogo issledovanija (Memoirs and the Russian nobility: Source study aspect of historical – psychological research)', SPb.: Nestor, 260 s.
21. Poznanskiy, B., 1885. 'Vospominanija o Pol'skom vosstannii v Ukraine v 1863 godu (Memories of the Polish uprising in Ukraine in 1863)', *Kievskaja starina*, №11, s.436–465.
22. Poznanskiy, Boris, 1885. 'Vospominanija o Pol'skom vosstannii v Ukraine v 1863 godu (Memories of the Polish uprising in Ukraine in 1863)', *Kievskaja starina*, №12, s.571–611.
23. Polishhuk, TV., 2009. 'Publikacija memuariv na storinkah chasopysu «Kievskaja starina»: problematyka, systematyzacija, analiz [Tekst] (Publication of memoirs on the pages of the newspaper «Kievan olden»: problems, systematization, analysis [Text])', *Gileja. Istorychni nauky. Filosofs'ki nauky. Politychni nauky: Nauk. visnyk: zb. nauk. prac' / Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, Ukrai'ns'ka AN, K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova*, Vyp.19, s.72–80.
24. Radyshevs'kyj, R., 2015. 'Profetychni vizii' u shhodennyku Apollo Kozhen'ovs'kogo / Apollo Kozhen'ovs'kyj. Pol's'ha i Moskva / (Prophetic visions in the diary of Apollo Kozhenovsky / Apollo Kozhenovsky. Poland and Moscow /), Kyi'v, s.106–132.
25. 'Russkie memuary. Izbrannye stranicy, XVIII vek (Russian memoirs. Selected pages, XVIII century)', 1988, *Sost., vstup, st. i prim. I. I. Podol'skoj; Biogr. ocherki V. V. Kunina i I. I. Podol'skoj*, M., 560 s.
26. 'Russkie memuary: Izbrannye stranicy. 1800–1825 gg. (Russian memoirs: Selected pages. 1800–1825)', 1989, *sost. I. I. Podol'skij*, Moskva, 624 s.
27. Syrakomlja, U., 2008. 'Vandrouki na maih bylyh vakolicah: uspaminy, dasled. Gistory (Vandrouki on my former surroundings: memories, Issled. History)', Minsk, 205 s.
28. Tartakovskij, AG., 1980. '1812 god i russkaja memuaristika: opyt istochnikovedcheskogo izuchenija (1812 and Russian Memoiristics: The Experience of Source Study)', M.: *Nauka*, 312 s.
29. Fedun', MR., 2001. 'Ukrai'ns'ka memuaristyka v Galychyni kincja XIX – pochatku XX stolittja: zhanrovo–styl'ovi osoblyvosti: Avto-ref. dys. ... kand. filolog. nauk: spec. 10.01.01 «Ukrai'ns'ka literatura» (Ukrainian memoirs in Galicia at the end of the 19th and early 20th centuries: genre–style features: Author's abstract. dis ... Candidate philologist. Sciences: special 10.01.01 «Ukrainian literature»)', *Prykarpats'kyj un-t im. V. Stefanyka, Ivano-Frankiv's'k*, 19 s.
30. Chajkovskij, M., 1895, 1898, 1900, 1904. 'Zapiski (Notes)', *Russkaja starina*.
31. Shishkina, OP., 1848. 'Zametki i vospominanija russkoj puteshestvennicy po Rossii v 1845 g. (Notes and memoirs of a Russian traveler in Russia in 1845)', SPb., T.1, 288 s.
32. Shpilevskij, PM., 2004. 'Puteshestvie po Poles'ju i Belarusskomu kraju (Traveling in Polesie and the Belarusian region)', Minsk, 251 s.

* * *